

Összevont válasz

GABLER DÉNES, GESZTELYI TAMÁS és TÓTH ENDRE

opponensi véleményeire, a

„*Quaestiones Valerianae*”

A későcsászárszárkori belső katonai objektumok szervezési kérdései,

az erődök szpólia-adatai és az újabb környei kutatások?

címmel az MTA doktora címért benyújtott disszertációról

Tisztelt Elnök Úr, tisztelt Bizottság, tisztelt Hallgatóság!

2015-ben felkérést kaptam a Castellum Pannonicum Pelsonense szerkesztőitől, hogy egyik soron következő kiadványuk számára foglaljam össze az ismert későcsászárszárkori pannoniai, ezen belül valeriai belső erődök falaiból és területéről előkerült másodlagosan vagy többedlegesen építőanyagok felhasznált koracsászárszárkori feliratos, faragott kőemlékeket, összefoglaló néven szpóliákat. A szóban forgó erődök a környei, a tác-fővenyusztai, keszthely-fenekpusztai, ságvári és alsóheténypuszta-kapospulai hatalmas alapterületű és vastag falazatú, belső épületekkel rendelkező építmények. Itt jegyzendő meg, hogy a ságvári erőd pontosabb helyszínmegjelölése a korábbi szakirodalomban többször Jabapusztával együtt szerepel, ahogy néhány községi térképen is, ezt alkalmaztam én is, azonban igaza van Tóth Endrének abban, hogy Jabapuszta távolabb van az erőd pontos helyétől, ezért indokolatlan a használata, javítani fogom.

A szpóliákra vonatkozó felkérést örömmel vállaltam, a koracsászárszárkori kőemlékek utóélete, sorsa egykori tanárom, Tóth István hatására hosszabb ideje érdekelt, ennek is szól a disszertáció II. részének elejére szerkesztett hosszabb kitekintés a kövek későcsászárszárkori és későbbi sorsát illetően, amelyet Gabler Dénes és Gesztelyi Tamás egyaránt értékelték. Érdeklődésemet és figyelmemet a téma iránt csak fokozta, hogy az általam 2002 óta kutatott környei belső erőd területéről korábban előkerült szpóliák közül, amelyeknek ismert volt a pontos lelőhelye, azt 2004-ben a községi térképre helyeztem. Ez a lelőhelyes térkép, amint később kiderült, pontosan leképezte az erődfalak utáni kutatás nyomán 2009-re kirajzolódó erődalaprajz vonalát. A jelenség jól rávilágít arra a tényre, hogy a szpóliák régészeti, történeti értéke túlmutat önnön tárgyi mivoltukon, illetve a koracsászárszárkori vonatkozó felirattani és művészettörténeti forrásértékükön.

Összeállítottam a belső erődökből előkerült szpóliák katalógusát, minél pontosabb anyag-, méret-, forma-, tartalom- és lelőhely adatokkal, közben a koracsászárszárkori szövegek némelyikénél,

újabb vagy bővebb kiegészítési, illetve olvasatmódosítási lehetőségeket is észleltem. Az egyes lelőhelyekről származó szpóliák összességének tágabb formai, tartalmi, régészeti és történeti kontextusának vizsgálatakor a jobban értékelhető példányok által feltűnt, hogy csoportokat képeznek egymáshoz képest. Ezek a csoportok a tartomány területéről máshonnan előkerült kőemlékekkel összehasonlítva, regionális jellegű képet mutattak, általában az adott későcsászárkori belső erőd közelebbi és nem túl távoli szomszédságát jelezve. A térképre tett belső erődök összefüggéseiben ezek a csoportok a belső erődöknek egyfajta építőanyag-gyűjtő körzetét jelölik ki. Az építőanyag gyűjtő-körzet nagyjából fedi azokat a domborzati térképen megfigyelhető, természetes határokkal bíró, egymással érintkező mikrorégiókat, amelyek egy-egy erőd körül terültek el és nagyjából egyenletesen helyezkednek el egymáshoz képest Valeria tartomány területén.

A szpóliák minél tágabb értelmezését szem előtt tartva szükséges volt az egyes régészeti szempontból ismert belső erődökre vonatkozó adatok és a szakirodalom részletes áttekintése, hasonlóképpen a vonatkozó forrásanyag vizsgálata. A környei erőddel kapcsolatban 2002 óta megfogalmazott kérdések ezáltal kiegészültek újabbakkal, illetve újabb kutatási szempontok vizsgálatának szükségessége is kibontakozott. A belső erődök legfontosabb kérdései krónikusnak tekinthetők, úgymint az építési céljuk, pontos építési idejük, befejezettségük mértéke, nevük, a fontosabb nézetek ismertetésével együtt. Mivel mindegyik esetében hiányzik a közvetlen feliratos forrás, így a régészeti szempontból ismert erődök önnön létén túlmutatóan, inkább közvetett forrásokra van utalva a kutatás, illetve néhány feltételesen közvetlen adatra. A tárgyalható forrásokon kívül a tartományi kontextus, illetve a tartományon kívüli területek néhány adata képezi azt az értelmezhető adatmennyiséget, amely segítségével újabb és újabb szempontok bevonása által a belső erődök fontosabb kérdéseinek válaszaihoz közelebb kerülhetünk. A közvetett adatok között feltétlenül fontos a tartomány későcsászárkori településtörténetének minél részletesebb ismerete. A villakutatás napjainkban kapott újabb lendületet (pl. Mráv Zsolt, Szabó Máté). A légirégészet, illetve a fémkeresős kutatásoknak köszönhetően a villák számára és helyére vonatkozó ismereteink jelentősen megnöttek, ugyanakkor ásások híján ezek még nem emelhetők be közvetlenül, adatszerűen a belső erődök által felügyelt területek vidéki háttérének tárgyalásába. Ugyanígy rendkívül fontos a későcsászárkori tartományi császári paloták / központok újabb szintén lendületet kapott részletes vizsgálata (Kovács Péter, Tóth Endre), amelyek eredményei szintén adalékot fognak jelenteni a belső erődök értelmezéséhez, különösen a Valeria déli határához közelebb eső sirmiumi palota. A rípa, azaz Duna-menti erődlánc folytatólagos kutatásának újabb eredményei (Visy Zsolt) is újabb adatokat és szempontokat hozhatnak a belső erődökre vonatkozóan. Végül, nem lehet figyelmen kívül hagyni a barbaricum

létesítményeket sem, elsősorban a Csörsz-árkot, valamint a vele valamilyen kapcsolatban álló római objektumokat, amelyek ma legismertebb példája a Mráv Zsolt által feltárt gödi erődkezdemény, korábbi meg például a Soproni Sándor által kutatott Hatvan-Gombospusztai őrtorony. Emellett a Maros-Tisza összefolyás barbaricumai háttérében Orosháza, Szeged környékén napjainkban feltűnő új római struktúrák is számbavehetőek lesznek. Mindezen feltételek a kérdések és szempontok számát növelik, együtt a legfontosabb írásos forrásaink, a Notitia Dignitatum, az Itinerarium Antonini és a Codex Theododianus adatainak régészeti szempontból inkább több bizonytalansággal, mint biztonsággal megfeleltethető adataival. Utóbbiak vizsgálata és összevetésük a régészeti adatokkal eredményezte a korábbi belső erődök helyett a vélhetőleg nem is mindig erődnek kiépített belső katonai objektumok fogalmkörének bevezetését, amelyet Gabler Dénes és Gesztelyi Tamás is elfogadhatónak és indokoltnak látnak bírálatukban. A részeredmények szükségképpen magukkal vonták az erődök – objektumok által megjelenő településformák meghatározási kísérletét is, a korabeli katonai és civil világ megszgyén. A szpóliák tárgyalása és értékelése tehát a belső erődök témájának ismételt és átfogó átgondolási kényszerét vonta maga után, s nemcsak a fentiekben említett szempontokat, de a közlekedés, logisztika, funkció és nevek kérdését is, amint a tartomány katonai igazgatásának problematikáját is. Megkerülhetetlen volt a jól ismert és kevésbé jól ismert területek ismételt bejárása, pusztán a tájrégészeti adatok és egyéb, korábban számba nem vett impulzusok gyűjtésének szándékával. Az egész munka kiegészült még a 2002 és 2016 közötti környei kutatásokról szóló összefoglaló időszakosságával, amely itt a megfelelő tartalmi egyensúly érdekében a kellő mértéknél kissé bővebben szerepel ugyan, de nem váltja ki a jövőbeni régészeti publikációt. A témában való ismételt elmélyülés, a vizsgálatok során összegyűlt adatok, új kutatási szempontok, kérdések és irányok összefoglalása és ahol lehet megválaszolása végül disszertációvá fejlődött, ahogy Gesztelyi Tamás is megállapította. Munkám ezáltal Tóth Endre 2009-ben közzétett, a témában mérföldkőnek számító művéhez csatlakozik.

A disszertációt opponáló Gabler Dénes, Gesztelyi Tamás és Tóth Endre lelkiismeretes munkát végeztek, amelyért hálás vagyok. Egyrészt, a téziseket egyenként jóváhagyó vagy további vizsgálatra készítő véleményekért, másrészt a jogos bírálatokért, a pótlendő hiányosságok és javítandó hibák terén.

Gabler Dénes a disszertáció egyik fontos tézisének, a belső katonai objektumok létét elfogadta, ahogy Gesztelyi Tamás is. Gabler Dénes további szempontokra is felhívta a figyelmem, a belső katonai objektumok tartományi háttérét illetően, bezárólag az újabb feltárásokkal. Ezeket az adatokat beépítem a szövegbe, együtt a disszertáció leadása óta megjelent szakirodalom eredményeivel is. Gabler Dénes hiányolta az átfogó kutatástörténetet, amelyet Tóth Endre 2009-

ben megjelent könyvére való hivatkozással nem részleteztem, pusztán rá hivatkoztam és az azóta megjelent irodalomra utaltam. Ugyanakkor, ebben igazat adok a bírálatának, hasonló jellegű műbe feltétlenül indokolt a kutatástörténeti rész, a korábbi megfigyelések részletesebb ismertetése, amelyek mellé vagy amelyekkel szembe állíthatók az újabb eredmények, vagy akár hipotézisek. A hiányosságot pótolni fogom, a kutatástörténet részletesen szerepel majd a megjelenő és terjesztésre kerülő műben.

Gabler Dénes és Tóth Endre elfogadták, hogy a tokodi erődöt formai, építéstörténeti, funkcionális és topográfiai alapon a belső erődök közé vettem. A disszertáció erre vonatkozó alapvetésének lefektetése után derült ki egy tárgyba vágó beszélgetés során 2015-ben, hogy Visy Zsolt is nagyjából hasonlóképpen gondolkodik a tokodi erődről, ami megerősítette a felvetésem. Azóta megjelent közleményének kéziratát el is küldte nekem. Gabler Dénes méltatja továbbá a közlekedéslogisztikai eredményeket, amelyeket Tóth Endre nyomán gondoltam tovább, és felhívja a vízi- és szárazföldi útvonalak fokozottabb vizsgálatának szükségességére a figyelmet. Ezzel maradéktalanul egyetértek, s bízom benne, hogy tervszerűen lehet majd ilyen jellegű kutatásokat folytatni, megfelelő légirégészeti, archaeometriai jellegű előkészítések nyomán, célzatosan, erődről-erődre haladva.

Az egyes erődök régiójában elhelyezkedő 4. századi villák, vagy az ismert villák 4. századi periódusának kutatásával akár terepbejárás alapon is adós maradt a dolgozat, ahogy Gabler Dénes jogosan megemlíti. Számat vettem a lehetőséggel, azonban nem láttam egyelőre ezen kiegészítő kutatások egy emberes vállalkású teljesítésének fizikai határait belátható időn belül. Egyetértve tehát a bírálóval, a kutatást az útvonalak mentének vizsgálata mellett, az erődöktől kiindulva a villák szisztematikus feltérképezésével kell folytatni, ami viszont már nem egy emberes feladat, hanem több intézmény részvételével, csapatmunkában lenne folytatható eredményesebben. Ugyanakkor azt a felvetést, hogy az erődök által felügyelt régiók nyersanyag- és élelmiszer beszolgáltató, azaz begyűjtő rendszerében ezek a villák jelentőséggel bírtak, Gabler Dénes szintén valószínűnek látja.

A Notitia Dignitatum belső erőd csoportjába tartozó, a belső erődökkel azonos státuszú, cohors tribunus alá rendelt objektumok, amelyek még régészeti szempontból ismeretlenek, egyelőre a valószínű, illetve feltehető jelzőjű kutatási tartományban szerepelnek. Alisca helyét a neve alapján lehet körvonalazni, a hasonló nevű ismert határerődítmény vonzáskörzetében, a másik kettő részben a forrás vélhető topográfiai szempontú szerkesztési elve alapján javasolható Valeria tartomány déli negyedébe. Ezen belül csak a lehetőségek valószínűsíthetők, különösen, ha római kori lelet alig ismert a régészeti nyilvántartások szerint a környékről, úgymint a Drávaszabolcs és Donji Miholjac települések közrefogta vidékről, ahova a négy tartományi közös

határ és a drávai átkelő okán Marinana objektumát javasoltam. Utóbbi tény viszont összefügg a kutatottság mértékével is. Az országhatárt is képező Dráva mentét valahogy eddig következetesen sikerült elkerülnie a szisztematikus-, de az alkalmi római koros kutatásoknak is, akár Magyarország, akár Szerbia felől. A néhány kilométerre északabbra fekvő, jelenleg Mráv Zsolt által kutatott nagyharsányi villa lehetőségére is a földművelés adta véletlen mutatott rá, elsősorban a Kovács Péter által újabban elemzett beremendi felirattal a 19. század végén, majd a 20. század közepén a villaépület előbukkant maradványai egy részének próbafeltárása által. Ettől északabbra Pécsig kutatási szempontból megint közel üres a terület, a közelmúltban kezdtek feltűnni légifotókon újabb és újabb objektumok Baranya megyéből, ahogy Szabó Máté és munkatársai közleményeiből látjuk. Remélhetőleg a közeljövőben a Pécstől délre eső terület is jobban ismertté válik és előkerülnek eddig hiányzó objektumok, amelyek a Drávától délre elhelyezkedő urbanizáltabb tartományrész és Sopianae között állhattak, köztük Marinana katonai objektuma is a maga fizikai valójában. Gesztelyi Tamás jogosan állapította meg, hogy ezeknek kevesebb figyelem jutott. Azonban a tájrégészeti, topográfiai lehetőségek léte, szemben a régészeti leletek hiányával azt eredményezi, hogy Marinana, Ad Burgum Centenarium és Alisca ma még kevesebb terjedelmű szöveget, azaz figyelmet kaphat, mint a többiek. Tóth Endre elfogadta más építészeti formát képviselő katonai objektumként való értelmezésüket. Kiegészítette a Notitia Dignitatum vonatkozó helyével kapcsolatos értékelést azzal, hogy a belső erődök első periódusában nem állomásozott valószínűleg cohors a falak között. Ugyanakkor biztos katonai ellenőrzés alatt álltak s ezzel a második periódushoz képest az erőd nélküli katonai objektumok állapotát idézik az első periódusbeli erődök. A Quadriburgium névvel kapcsolatban a *quadra* jelző valóban külön magyarázatra szorul, ahogy Gabler Dénes megjegyzi, még ha a burgariusok indokolhatók is Sevillai Isidorus, a codex Theodosianus és néhány daciai felirat alapján. A ságvári erőd valóban ötszögű. A pannonia primai és a germaniai Quadriburgium helynevek körvonalait pedig nem ismerjük. A szűrőpróba-szerűen megnézett Lexicon Totius Latinitatis, Oxford Latin Dictionary több közvetlen és átvitt értelmű használatát mutatja a szónak, ahogy a The Roman Law Library szöveggyűjteménye is, ezek közül több összefüggésbe hozható katonasággal, élelemmel is, hogy a belső erődökhöz szorosabban kapcsolódó fogalmak legyenek csak említve. A kérdés továbbra is nyitottnak tekinthető, új, meggyőző adat előkerültéig. Itt legfeljebb csak az mellett lehet érvelni, hogy a forma nem feltétlenül befolyásolta az elnevezést, vagy pedig nagyvonalúbban kezelték, a csekély faltörést számításba nem véve a formai megközelítésű névadást, ahogy Gesztelyi Tamás elképzelhetőnek tartja.

A Notitia Dignitatum-beli helye, valamint geopolitikai alapon általam Sopianae környékére javasolt Ad Burgum Centenarium nevének eredeztetését elfogadta Gabler Dénes, az

észak-afrikai, korabeli, tribunusok által parancsnokolt centenariumokkal, azaz katonai gabonaraktárakkal való összevetésben. Tóth Endre is fontosnak látja a felismerést és elfogadhatónak tartja Ad Burgum Centenarium illetén értékelését. Méltatja továbbá a többszörös személyes vizsgálatát a helyszíneknek, a domborzati körülményekre tett megállapításokat, ezeket Gesztelyi Tamás is hasonlóképpen, valamint a vízi útvonalakra vonatkozó megállapításokat. Utóbbiakat Tóth Endre figyelemfelhívását követően kezdtem részletesebben vizsgálni a belső katonai objektumok egymás közötti kapcsolatainak és a ripa-mente erődökkel való kapcsolataik összefüggéseiben. Gesztelyi Tamás áradási időben látja alkalmasnak a belső katonai objektumokhoz kapcsolódó folyóvizet, ami többségükre ma igaz, és a római korban is igaz lehetett, főleg kisebb vízállásnál. Általában azonban nagyobbak voltak a mai szabályozott állapotuknál, így, ha hajózásra nem is, de vízi vontatásra vélhetőleg alkalmasak lehettek a tartományon belül, illetve a ripa felé is. Az I. Katonai Felmérés térképei állnak a legközelebb a római kori állapot bemutatásához. A folyóvizet ott ábrázolt képe, ha nem is kétséget oszlató, de a mainál kétségkívül erőteljesebb földrajzi jelenségnek mutatja őket. A katonai objektumok vízszükségleteinek kielégítésére azonban minden körülmények közt elegendőek voltak, amint ezt Gesztelyi Tamás is megállapítja. Ugyanő jelzi, hogy az erődök helyének völgyközeli vagy völgybeli kijelölése a szárazföldi útvonalak létével is összefüggő. Gabler Dénes elfogadja a belső katonai objektumok élén álló katonatiszt, a csapattest megjelölés nélküli cohors-tribunus térparancsnoki beosztásának feltételezését, ahogy Gesztelyi Tamás is. Tóth Endre is lehetségesnek tartja, hogy a tribunus gentis Marcomannorum Keszthely-Fenekpusztán állomásozott, ezzel kapcsolatban viszont felhívja a figyelmet Pannonia Prima és Valeria közös határvonalának kérdésére. Gabler Dénes nem tartja valószínűnek ennyi adat alapján a gens Marcomannorum telepeinek Keszthely-Fenekpuszta környékére való helyezésének lehetőségét. Valóban van máshol is hasonló korabeli germán jellegű leletanyag. A kérdés tehát megkérdőjelezhetetlen régészeti adat előkerülésére vár, ami Pannonia Prima és Valeria közös határának kérdését is jobban megvilágítja majd. Mind Gabler Dénes, mind Gesztelyi Tamás tartható felvetésnek látják a belső erődök szakosodására vonatkozó észrevételt, amely szerint a hegyesebb vidéken álló ritkásabban beépített erődök inkább az állattenyésztésre, míg a lankásabb vidéken álló, sűrűbben beépített erődök inkább a mezőgazdaságra szakosodtak. Hasonlóképpen az erődök logisztikai központ szerepét is. A korábbi közleményekben is szerepelnek logisztikai szempontú észrevételek, azonban kevésbé komplex módon, a logisztikai szempontokat egymás mellé állítva, inkább egy-egy vonást kiemelve, ahogy Gesztelyi Tamás is kiemelte, azzal együtt, hogy az erődök feltétlenül többfunkciósak kellett legyenek. Jogosan jegyzi meg ugyanakkor Gabler Dénes, hogy a belső épületeket érintő következtetésekkel óvatosan kell bánni, hiszen több erődből alig ismerünk belső

épületeket a későbbi építkezések miatt. Ezek között például Környe is kiemelkedő, hiszen az erőd köveit nem csak a középkori nagyobb építkezésekhez szállították el (Várgesztes, Majk stb.), hanem a falu is teljesen ráépült, ezen belül az erőd délkeleti negyedét a templom, az Eszterházy kastély, majd Feszty udvarház fő- és melléképületei foglalták el. Utóbbiakból a 2000-es évek elején még megvolt néhány, az erőd köveiből épített épület. Igaza van Tóth Endrének abban, hogy további középkori épületek vizsgálata is szükséges és további szpóliák előkerülése is várható hasonló kutatásokból. Környén csak a Vértessomló felé vezető út bal oldalán található egy Árpád kori templom, amely egykor Avas faluhoz tartozott, ezt 1967-ben Vértesi László tárta fel, innen egy sírkőtöredék ismert.

A disszertáció második részének szpólia-anyaga a legváltozatosabb adatokkal szolgál, mind a koracsászárkort, mind a későcsászárkort illetően. Utóbbiban az építőanyag jellege domborodik ki az előbbi kor vallási, közigazgatási, temetkezési stb. kőbe vésett dokumentumainak. A szpóliák változatos számúak erődönként, ami részben az erőd köveinek későbbi felhasználásából ered, részben a különböző terjedelmű falszakaszokat érintő feltárások következménye. A legtöbb szpólia Tácról ismert, amelyek formavilága Aquincumhoz kapcsolja a területet, ahogy ezt Gesztelyi Tamás is megjegyezte egyetértően. Gabler Dénes javasolja Boian Durić munkáinak felhasználását a kőbányák kérdéséhez, ezt köszönöm, az adott művek eredményeit beépítem a szövegbe. A tokod-várbereki erőddel kapcsolatban a feltételezhető korai tábor eddigi hiányát korábban a késői erőd létevel indokolták, azonban igaza van Gabler Dénesnek, hogy a leletanyag nem támogatja a korai tábor késői erőd alatti létét, így azt máshol kell keresni, logikusan az Erzsébet akna közelében. Ugyanakkor feltűnő, hogy helyben állomásozó koracsászárkori katona sem ismert, a sírkövekről ismert katonák máshol szolgáltak. A kérdés szintén további vizsgálatokat igényel. Egyetérték Gabler Dénessel, hogy a környei planírréteg létrehozása közvetlenül megelőzte az erődépítést, azaz nem külön periódus, hanem az erődépítés periódusának elejét jelzi, azaz a planír tetejéről előkerült tetrarchia korabeli érmek nem keltezhetik a tetrarchia korára a planírt, pusztán azt jelenthetik, hogy a planír készítése a tetrarchia koránál nem korábbi. A fogalmazásban itt is pontosítanom kell. Gesztelyi Tamás kiemelte a disszertációban először megnevezett hiányos kör alakú Környe típusú torony létét, amelyet 2013-ban találtunk, s megállapította, hogy a keszthelyi tornyokhoz hasonló. Tóth Endre a környei erőd első periódusára vonatkozó adatokat hiányolja az összefoglalásból. A környei erőd első periódusa sajátos és egyedülálló módon jelentkezik. Az ismert erődfalak alatt semmilyen korábbi periódushoz tartozó alapozás vagy alapozási árok nem került elő, viszont az erőd-belső délkeleti negyedének északnyugati sarkán, azaz nagyjából az ismert erőd közepén, két egymást metsző, azaz sarkot formázó három méter széles alapozás került elő 2013-ban, amiről az összefoglalásban

beszámolok. Semmilyen keltező értékű adata nincs ezeknek a falalapoknak, azon kívül, hogy a planírba alapozták őket. Csak ők képviselnek eddig egy, az ismert alaprajzú erődnél korábbi későcsászárkori időszakot, ami azt feltételezi, hogy a többi erődhöz képest egyedülállóan, korábbi periódusában a környei erőd kisebb alapterületű lehetett a második periódushoz képest. A belső épületek közül töredékesen előkerült vastag, szenes terrazzopadlós épület, amelynek újjáépítéskor a padlójára telepítettek egy pillért, az erőd belsejében húzódó, korábbi periódust jelző kelet-nyugat irányú vastag falon kívül esik, attól északra.

A planírral fedett, 2. század első felére keltezhető kemence hovatarozásának megállapításához segítséget fog nyújtani a Bíró Endre által az 1960-as években a közelben, a környei kultúrház alapozása előtt végzett ásás, amely során több kemencét tárt fel, amelyek anyaga a dokumentációval együtt a tatai múzeumban van, de eddig még nem jutottam hozzá.

A feliratos anyag alapján egy környékbéli, korábban névszerint nem számontartott városi település létét Mráv Zsolt vetette fel először 2003-ban a Mogio névvel. A témával és forrásaival ugyanebben az évben és közleményben (Fitz Fs. 80) Kovács Péter és Tóth Endre is foglalkoztak Mogetiana összefüggéseiben. Három városról, tekintve a szóbakerülő feliratok lelőhelyei által kirajzolt terület méretét, nem lehet beszélni természetesen, ahogy azt Tóth Endre megállapítja opponensi véleményében. A feliratokat viszont jól lehet csoportosítani néhány bizonytalan esetet kivéve, Mogetiana és Mogionibus emlékéanyagára. A quattuorvirális és a duumvirális rendszerek megjelölése elválasztja egymástól a feliratcsoportokat a két különböző városi település irányába. A mindkét településnévhez illő M. és Mog. rövidítések egyéb adatok híján rendkívüli körültekintés nyomán kapcsolhatók egyik vagy másik városhoz. Az a biztos, hogy valóban két városról van szó, amelyből egyik duumvirális, a másik quattuorvirális rendszerű volt. Ez a tény különböző korszakra utalja az alapításukat is F. Vittinghof összefoglalásai alapján. Tóth Endre javaslata szerint a feliratos anyagot tovább kell vizsgálni, amivel egyetértek, továbbá új szempontokat is kell keresni a fennmaradó kérdések pontos eldöntéséhez. Az új szempontok mellett további régészeti kutatások szükségesek, valamint a terület írott forrásokban nem szereplő csekély mértékben ismert római útjainak feltérképezése is újabb adalékokat hozhat majd a témához. A feliratok értelmezési körének kitágítása tehát a település hivatalos nevét Mogionibusra pontosítja, ami nem jelenti, hogy a Mogiones változat nem helyes. Csábító lenne Mogionibus településének fellelése az Itinerarium Antonini Osonibus helyneve alatt, de a megközelítőleg pontos távolságadatok dacára a két név csak részben egyezik. Azonosságot, következő forrás, illetve értő és meggyőző nyelvészeti érvelés által lehetne bizonyítani, addig ötlet szintjén tartható számon a lehetőség. Az Itinerarium Antonini Osonibus helyneve addig is alaki szempontból támogatja a kapcsolódó

feliratok M. és Mog. rövidítésű helynevének illetén feloldását, együtt a Visy Zsolt által közzétett inotapuszta - bakonycernyei diploma (AE 2002, 1182) 23. sorával.

Egyetértek Gabler Dénessel abban, hogy a környei koracsászárkori település kezdetének a Flavius-kor tekinthető, ezt támasztják alá nemcsak a kisleletek, de a feliratok is, azaz a pontatlan megfogalmazást, ami az I. század közepére utalt, pontosítani fogom. Gesztelyi Tamás egyetért azzal, hogy a környei szpóliák többsége Mogionibus településhez tartozhatott, de más részük valószínűleg Brigetióból került oda. Következő kutatások tárgya kell legyen Brigetio és Mogionibus területeinek egymáshoz való viszonya, illetve a territoriumuk kérdése is. Tóth Endre szkeptikus abban a kérdésben, hogy korábbi települések romjai indokolták-e a belső erődök építésének hely kiválasztási szempontjait. Egyetértve vele, úgy tudom helyesbítenni, illetve árnyalni a határozott megállapítást, hogy a korábbi települések helyére csak akkor telepítettek belső erődöt, ha a környezetföldrajzi, stratégiai szempontoknak egyébként a hely megfelelt. Máskor a legközelebbi helyekről szállították a romokban álló épületek kőanyagát az építkezéshez, ahogy Alsóheténypuszta esetében is történt. Sajátos és rendkívül érdekes körülmény, hogy éppen Alsóhetény esetében mutatható ki névkontinuitás a 3. századi Itinerarium Antonini és a 4. századi erőd összefüggéseiben és nem azon helyek esetében, ahol a belső erődök alatt koracsászárkori épített struktúrák kerülnek elő. Sajátos, hogy a terepbejárások és a nemrég elkezdődött és közöletlen ásatási eredmények szerint az alsóhetényi belső erődhöz eddig ismert legközelebbi római város (Felsőleperd / Szakcs / Dalmand) területén koracsászárkori lelet nem került elő, így a Tóth Endre bírálatában megfogalmazottak szerint, az alsóhetényi szpóliák odatartozása a korábbi szilárdnak tekintett vélekedésekkel szemben munkahipotézissé vált. Az információ tulajdonképpen új, amit köszönettel és erre való hivatkozással a javított szövegbe beépíték.

Az erődökben állomásozó katonaság kérdése számottevő *militaria* hiánya miatt alig közelíthető meg. A gyalogság általános vélelmét a *Notitia Dignitatum* alapján lehet megfogalmazni, ahol a valeriai katonaságot a *magister peditum* alá tartozó *dux* parancsnoksága alattinak jelzik. Ezzel szemben a táci 4. századi ún. *tabernae*, istálló értékelése valóban a másik fegyvernemre utal, ahogy Gabler Dénes jogosan megjegyzi. Mivel a *Notitia Dignitatum*-ban a táci erőd nem azonosítható, így az ott közölt, a többi belső erődre igaznak tekinthető megállapítás a gyalogságról, Tác-Fövenypuszta esetére nem vonatkozhat. Itt megint csak egyértelműsíteni kell a szöveget.

Rendkívül fontos Gabler Dénes figyelemfelhívása a Balaton déli partja mentén futó római útra, amelynek feltüntetése több mint indokolt, különösen Tác, Ságvár és Fenékpuszta belső erődeinek szárazföldi összeköttetése miatt is. A térképet újraszerkesztem, ezzel a köszönettel vett adattal is kiegészítve. A fenékpusztai, szerintem kikötőnek látszó létesítményre Heinrich-Tamáská

Orsolya hívta fel a figyelmem. LIDAR vizsgálatainak részletes eredményeit ő is fogja közölni, az információt, s hogy azt megemlíthetem, itt is köszönöm neki. A két, kiegészítés nyomán általam 4. századnak látott keszthely-fenekpusztai felirattöredéket Tóth Endre töredékességük miatt nem tekinti biztonsággal 4. századra keltezhetőnek. Az olvasati bizonytalanságokat így erőteljesebben fogom jelezni a két töredék esetében. A ságvári és környei téglagyárakat a téglabélyegek alapján tételezi fel a kutatás, Környén a megfelelő talajviszonyok meg is vannak hozzá, azonban valóban nem került elő még semmilyen nyoma a téglagyáraknak egyik helyen sem. Amennyiben igazolódik, hogy az erődök nagyobb területen gyakoroltak hatáskört, úgy az erődöktől távolabb elhelyezkedő téglagyárak termékére is rákerülhetett az erődneves bélyegző. A jövő régészeti feladatai közé tartozik a téglagyárak megtalálása is.

A Gabler Dénes által megemlített, „soha be nem fejezték az erődök építését” szkeptikus nézőpont többször felvetődött a kutatásban éppen a kislelet-szegénység okán. Fontosnak tartottam az erődökkel kapcsolatos korábbi nézetek megemlítése között erre is sort keríteni, különösen mióta Mráv Zsolt gödi ásatásai felhívták a figyelmet annak lehetőségére is, hogy nem minden építkezést sikerült befejezniük a 4. században, vagy legalábbis egy igazolható esetben.

Az alsóhetényi szpóliákat Mráv Zsolt fogja teljes számban közzé tenni. A 800-900 közötti számok váltakozása, amit összhangba fogok hozni, a Magyar Nemzeti Múzeumba Tóth Endre által behozott 825 darab töredék, illetve a korábbról ismert és azóta előkerült kőemlékek számával egészül ki a közel 900 megjelölésre. Tóth Endre pontosította bírálatában az alsóhetényi szpóliák lelőköörülményeit egy belső épület alapfalaira. Több adatra, és közölt példányra, mint amennyi Mráv Zsolt 2009-es (Studia Valeriana. Appendix) közleményében szerepel, nem hivatkozhattam, akkor sem, ha a Magyar Nemzeti Múzeumban van az anyag és a Római Kőtár vezetőjeként mindennap láthatom és tanulmányozhatom őket, tekintettel arra, hogy kollégám, Mráv Zsolt a jelenben is dolgozik az alsóhetényi szpóliák összeállításán, s mindegyik teljeskörű közlésén. Ennek megjelentét megvárva tudom majd a vonatkozó eredményeket a belső erődök összefüggésében tartományi léptékű kontextusba ágyazva tárgyalni. Ugyanakkor ahogy Tóth Endre joggal megjegyzi, az egyik Mráv Zsolt által közölt szpólia, egy másfélszeres életnagyságú márvány torzó, amely az alsóhetényi erőd keleti kapujának déli tornyánál került elő, kimaradt a katalógusból. A megjelentetésre ezt pótolni fogom, az észrevételt itt is köszönöm.

Sajátos az erődök felhagyásának kérdése, amire Gabler Dénes hívja fel a figyelmet bírálatában. Erre az üres területen kutatható Alsóheténypuszta esetében sem tudott pontos választ adni egy ásató sem. Környe esetében az utókor a felhagyás korszakát eltüntette, vagy legalábbis nem találtam nyomot rá, amíg ott ástam. Tácon hasonlóképpen nem emelkedik ki a fel- illetve elhagyás időbeli cezúrája, legalábbis sem közlésben nem találkoztam vele, sem a terepen

1994 és 2001 között, amikor ott ástam. Mindkét helyen az avarokor jelentkezik markánsabban a római kor után. Keszthely esetében lehet a kérdést vizsgálni, amellyel napjainkban Vida Tivadar foglalkozik, éppen eljárás alatt álló akadémiai doktori disszertációjában.

Gabler Dénes javasolta az illusztrációk kiegészítését két táblázattal, amelyek a koracsászárkori telepek és a későcsászárkori erődök közti viszonyt, valamint az erődök eltérő földrajzi körülményeit illusztrálják. Mindkét táblázatot elkészítem a javított és terjesztendő változatba. Gabler Dénes és Gesztelyi Tamás is kiemeli a részletes összefoglalást a disszertáció végén, továbbá az illusztrációs anyagot, illetve az irodalomjegyzéket.

Gesztelyi Tamás felhívja a figyelmet a szöveg-gépelési hibákra, amelyekből azóta magam is javítottam, és a szövegben tett, köszönettel vett jelzései alapján mindazokat is javítani fogom, amelyek a figyelmemet elkerülték eddig.

Mindhárom opponensnek hálásan köszönöm a dolgozatom bírálatára fordított időt. Elsősorban a javító jellegű bírálatokat és a hibák jelzését, amelyeket mind figyelembe veszek a disszertáció szakmai- és nagyközönség számára is megjelenő változatában. Hasonlóképpen köszönöm az egyes kérdések továbbgondolására való buzdításokat, valamint a továbblépési irányokat felvillantó meglátásokat.

Végül, köszönöm azt is, hogy a disszertációt nyilvános vitára alkalmasnak találták, ahogy a szerzőjét is az MTA doktora fokozatra.

Tisztelettel kérem válaszom elfogadását.

Budapest, 2019. május 31.

Szabó Ádám

(Nagyernyei Szabó Ádám Sándor)